

I. PREHISTORIA Y ARQUEOLOGÍA

GONZÁLEZ SOUTELO, S. (2011): *El valor del agua en el Mundo Antigo. Sistemas hidráulicos y aguas mineromedicinales en el contexto de la Galicia romana*. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza (628 páxs.).

Presentamos con agrado este último e extenso libro da Dra. Silvia González Soutelo, publicado pola Fundación Barrié nunha coidada edición que constitúe o trixésimo terceiro volume da súa coñecida colección «Galicia Histórica». É ademais, por certo, o primeiro da serie dedicado expresamente á temática arqueolóxica –e non soamente histórica como ata o momento–, o cal tamén é de agradecer.

A obra é o resultado da Tese de Doutoramento da autora, lida na USC en 2006 coa máxima cualificación. Trátase, xa que logo, dunha obra moi ampla, sistemática e intensa, que responde a moitos anos de investigación sobre o tema, adecuadamente «madurada» desde o rixido formato académico da Tese para a súa presentación como monografía¹. Non obstante, a propia autora advirte (p. 9, nota 1) que, agás actualizacións bibliográficas e de datos puntuais de xacementos, o texto do libro pechouse en 2008, privándonos así do estudio e análise dalgúns xacementos clave recentemente escavados –como por exemplo o balneario romano de Ourense– que, sen dúbida, terían enriquecido enormemente a obra. Tamén é mágoa que o estudio se teña cinguido ó territorio actual de Galicia e non ó da antiga *Gallaecia*, alomenos parcialmente na súa banda occidental (conventos lucense e bracarense), posibilitando así a inclusión dunha serie de xacementos portugueses próximos –Braga, Chaves, Freixo, Caldas das Taipas, Caldas de Vizela, etc.–, todos eles con estruturas hidráulicas certamente monumentais e algunhas moi novedosas (de recente descuberta), que terían axudado sobremaneira a explicar e comprender o, ás veces un tanto decepcionante (non porque non exista, senón sinxelamente pola falla de escavacións), rexistro arqueolóxico «hidráulico» galego.

En calquera caso, estas eivas en absoluto desmerecen a calidade e contundencia da monografía, que ben merece ser considerada como «obra de referencia» para o tema da auga no mundo romano e non soamente no Noroeste peninsular. De feito, a autora nos achega un excelente estudio tanto das infraestructuras hidráulicas

1 Así o indica Eduardo Pardo de Guevara y Valdés, director da serie, no prólogo do libro: «... de conformidad también con los criterios editoriales aquí acostumbrados, lo que en el mismo se recoge es naturalmente una versión madurada de aquella primera materialización, donde la autora alcanza a perfilar un enfoque nuevo en el estudio de los yacimientos romanos existentes en Galicia» (p.14).

(Bloque I, pp. 27-158) como das augas mineromedicinais (Bloque II, pp. 365-428) en todo o ámbito da Antigüidade Clásica, sistemáticamente organizado nos capítulos de revisión historiográfica –fontes literarias ou epigráficas antigas; produción bibliográfica actual–, revisión histórica –valor e significado da auga en Roma e provincias; caracterización e usos das augas mineromedicinais– para finalmente proceder á caracterización arqueolóxica e arquitectónica tanto do que ela chama o «*ciclo humano del agua*» como dos balnearios existentes no mundo romano. Nos gustaría destacar o exhaustivo e sistemático do estudio do ciclo humano da auga, distinguindo as diversas fases deste ciclo –abastecemento, distribución, uso e evacuación– e asociando ás mesmas as principais infraestructuras hidráulicas coñecidas –pozos, cisternas, acueductos, *castella aquae*, tuberías, fontes, baños e termas, usos industriais, letrinas e cloacas– que tanta fama e admiración espertaron (e aínda espertan) nos nosos días. Tamén é moi reseñable (neste caso por novedosa amáis de sistemática) a caracterización arquitectónica dos balnearios en época romana, un tipo de construción moi particular –condicionada pola ubicación das nacentes, a temperatura da surxencia, as formas de aproveitamento (bebida, unción, baño), etc. – que non se pode (nin se debe) abordar soamente cos presupostos de estudio das termas hixiénicas, tal como se viña facendo ata a data e coas que incluso ás veces se chegaba a confundir.

Sobre esta sólida base de coñecemento, complementada cun excelente glosario dos termos latinos relacionados coa auga (pp. 545-569), a autora analiza e interpreta todo o rexistro arqueolóxico hidráulico galego, tanto das augas comúns (pp. 159-306) como das mineromedicinais (pp. 429-520). O catálogo é exhaustivo e completo –nada menos que 52 xacementos, incluíndo o grande xacemento polimórfico da cidade de Lugo–, resultando finalmente, a pesar das obvias dificultades (escavacións antigas deficientemente publicadas, escavacións de urxencia non editadas, etc.), unha boa revisión e posta ó día da realidade arqueolóxica xeral da Galicia romana.

De todos estes xacementos, como datos mais novedosos e/ou analíticas máis lúcidas, nos gustaría destacar a sorprendente identificación e interpretación dunha fonte monumental decorativa en Moraime (con paralelos unicamente nas *metae sudantes* dalgunhas cidades norteafricanas e orientais), a presenza dunha pileta marmórea en forma de venera na *villa* de Centroña (que creemos relacionada coas termas –posible *labrum* do *caldarium*– mais que como fonte ornamental no patio ou xardín da casa), ou a atrevida interpretación exclusivamente funcional, desprovista de contidos sacrais ou relixiosos, tanto do controvertido edificio de Sta. Eulalia de Bóveda (¿*caput aquae*?, sinxela toma de auga para o seu uso no sitio ou conducción a outro lugar) como da piscina «cultural» de San Roque en Lugo (simple estanque ornamental, cos canalóns pétreos decorados reutilizados en posición secundaria).

Menos novidades hai no catálogo de balnearios, onde soamente o de Lugo –grazas á escavación parcial realizada en 1999– e os Baños Vellos de Carballo –curiosamente «escavados» no s. XVIII e actualmente destruídos– achegan algunha información relevante sobre a planimetría e organización xeral deste tipo de edificacións. Tal como apuntabamos mais arriba, a recente escavación dos balnearios de Chaves (prácticamente completa) e Ourense (parcial pero suficientemente significativa), polo de agora aínda inéditas, serán os que marquen a pauta nesta materia nos anos vindeiros. Por último, aproveitamos esta ocasión para contribuir cunha pequena aportación nova ó catálogo: a fonte romana de Saa (Vilar de Santos)², do tipo fonte-*lacus* con cuberta abovedada de canón, con paralelos moi próximos na fonte de San Pedro de la Viña nas inmediacións de *Petavonium* (Rosinos de Vidriales, Zamora).

A obra remata cun capítulo final de conclusións, breve pero intenso (Bloque III, pp. 521-544), no que se resumen os principais resultados acadados sobre a arqueoloxía da auga na Galicia romana, resultando especialmente útiles as táboas de datos referidos ás estruturas hidráulicas –abastecemento, distribución, uso e evacuación– constatadas nos diversos xacementos analizados. Este estudio de conxunto complétase cunha análise da relación das estruturas hidráulicas coa natureza do tipo de asentamento no que aparecen –ciudades, aglomerados secundarios/*mansiones*, *villae*, campamentos e indeterminados–, estudio que nos gustaría ver mais desenvolvido posto que aquí radica o feito de trascender os meros vestixios materiais para atinxir as súas implicacións económicas e sociais, isto é, facer Historia a partir do rexistro arqueolóxico. Boas mostras de esto serían a interpretación da Proba de Valdeorras como «*un proyecto de ciudad de gran entidad*» a partir do estudio das súas cloacas, ou a de Moraime e Cambre como algo mais que simples *villae* a partir do estudio da fonte monumental e das letrinas respectivas.

As conclusións respecto ós balnearios inciden na abundancia dos topónimos *Aquae/Aquis* –termo latino co que, en principio, a falta doutro mais específico, parece que se denominaron os balnearios– en Galicia, case sempre relacionados con augas hipertermais e ubicados en coincidencia con núcleos agrupados de índole viaria, sexan *mansiones*, *vici viarii* ou aglomerados semiurbanos de meirande importancia. O rexistro arqueolóxico, sen embargo, soamente permite identificar con seguridade dous edificios de baños termais (Lugo e Carballo) do tipo 1b, así como constatar a relevancia da componente relixiosa asociada ás nacentes a traveso dos múltiples exvotos atopados, ben sexan moedas ou aras votivas. Chama a atención

2 A autora fai referencia a esta fonte asociándoa á *villa* de Parada de Outeiro (p. 255) cando, en realidade, está asociada ó xacemento de Saa –quizais outra *villa* ou asentamento romano indeterminado en relación co paso da *via nova* nas inmediacións–, ubicado a uns 3 kms. de distancia da primeira.

a elevada presenza de teónimos e dedicantes indíxenas, fronte ós propiamente romanos, o cal denota unha clara tradición do frecuentamento das augas termais na etapa castrexa, convertíndose posteriormente en lugares de curación e culto que funcionarían como auténticos centros de peregrinaxe –tipo santuario, feira ou romería– para a poboación galaicorromana³.

A recopilación bibliográfica final é excelente, tanto para o ámbito concreto da Galicia antiga como para o conxunto da «hidráulica» no mundo romano. En suma, unha obra completa, potente e sistemática, de obrigada lectura para investigadores especializados e público en xeral, que se englobará no selecto grupo de «obras de referencia» para o tema tratado. O libro, dalgún xeito, era agardado con certa ansia, dado que a autora, agás unha primeira monografía parcial e introductoria sobre as augas mineromedicinais en Pontevedra editada en 2006, publica a súa produción científica esencialmente en revistas e congresos especializados de índole internacional, non sempre fácilmente accesibles. O resultado final paga a pena da espera, cumprindo sobradamente as altas expectativas xeneradas.

Fermín E. Pérez Losada
Universidade de Vigo

RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (2011): *Lycus Avgvsti. A cidade romano-xermánica da fisterra ibérica. Xénese e evolución histórica (14 a.C.-711 d.C.)*. Lugo, Concello de Lugo, Servizo Municipal de Arqueoloxía (280 páxs.).

O Catedrático de Historia Antiga e Profesor Emérito da Universidade de Santiago, D. Antonio Rodríguez Colmenero, retoma, nesta nova publicación, un tema onde é máis que un especialista ou investigador. A Historia (con maiúsculas) da cidade de Lugo non podería entenderse, ao menos na etapa correspondente á cidade galaicorromana e ao seu devir máis inmediato, sen o labor como arqueólogo e historiador de *don Antonio*, feito ao que leva dedicado a maior parte da súa vida e numerosas publicacións que, por seguro, superan a centena.

3 É mágoa que non se “explote” mais esta cuestión da compoñente indíxena dos balnearios, ben sexa a traveso dos paralelos noutras rexións atlánticas (Galia, Xermania, Britania) ou da investigación na propia *Gallaecia*. Neste sentido, malia que a autora advirte que non estudiará as estruturas hidráulicas castrexas por falta de datos (p. 23, nota 3), nos chama poderosamente a atención que non se faga ningún tipo de referencia ós chamados “monumentos con forno” ou “saunas castrexas”, un tipo de construción sempre relacionada coa auga, de uso mais ritual que propiamente funcional, que se monumentaliza precisamente na etapa castrexa final en contacto coa civilización romana.

A obra que nos ocupa, como dicíamos, non é a primeira na que o autor fai un monográfico da cidade de Lugo. Ademais de variados artigos e conferencias sobre o mesmo tema, é de salientar, dentro do seu currículo, a obra precedente, *Lucus Augusti. O Amencer dunha Cidade*, dirixida polo propio profesor Colmenero en 1996. Malia a evidente similaridade temática coa que agora comentamos, por se centran ambas no estudo da cidade galaico-romana de Lugo, debemos puntualizar que a última non supón unha simple actualización resumida daquel senlleiro traballo, senón que tamén responde a unha nova interpretación do acontecer histórico (e arqueolóxico) da cidade das murallas, ao abeiro das últimas escavacións arqueolóxicas efectuadas nela dende fins do século XX até os nosos días, e que mudan o panorama arqueo-histórico que se presentaba en 1996.

Lucus Avgvsti. A cidade romano-xermánica da fisterra ibérica. Xénese e evolución histórica (14 a.C.-711 d.C.) é, asemade, unha obra xurdida como conmemoración do décimo aniversario do nomeamento das Murallas de Lugo Patrimonio Mundial da UNESCO. Foi esta unha boa oportunidade para facer unha actualización do escrito anteriormente sobre as orixes, natureza e evolución da cidade galaico-romana de *Lucus Augusti* e, por extensión, da *Gallaecia*.

Ademais, este novo libro supón un cambio no rexistro do autor. Non é unha obra exclusivamente escrita en termos históricos e científicos, senón que en moitos momentos ao longo do libro apreciamos como, de xeito renovador, se dramatizan os feitos narrados mediante a visión de personaxes ficticios ou pseudo-ficticios, que dotan de frescura ao relato cun punto de vista máis empático co público profano na literatura arqueolóxica. Un bo exemplo son os episodios inseridos dentro do apartado da conquista romana, *Sospitosos comerciantes* ou *Resoan xa, tras os Ancares, as tubas das lexións*, nos cales Rodríguez Colmenero sorprende con esta licenza histórico-literaria, exhibindo unha gran capacidade para reinventarse a si mesmo.

Centrándonos xa na estrutura interna do libro, observamos como se artella en tres partes diferenciadas: unha primeira dedicada á situación do Noroeste peninsular até á chegada dos romanos; unha segunda, na que se aborda a aparición de *Lucus Augusti* como cidade e entidade xurídico-administrativa clave dentro do proceso de integración do Noroeste no Imperio Romano; e unha terceira sección que trata o devir histórico e urbanístico da cidade lucense durante o Baixo Imperio e o período xermánico (suevo-visigótico). Este último resulta verdadeiramente novidoso con respecto aos estudos anteriores do profesor Colmenero.

O primeiro apartado do libro, o referido ás orixes do Noroeste ibérico até á chegada dos romanos, é o máis globalizador de todos, xa que non só se ocupa dos antecedentes e a realidade prerromana de Lugo e a súa contorna, senón que tamén é unha posta ao día da análise integral sobre o mundo galaico. O capítulo afronta a descrición do *finisterrae* ibérico dende a súa vertente xeográfica até ás diversas etnias

prerromanas que habitaron a rexión, ao tempo que aborda o proceso de conquista romana de xeito xeral, como non podía ser doutra forma.

Nesta primeira sección, o autor reconstrúe a visión que el mesmo tratou en obras anteriores, enriquecéndoa coas innovacións procedentes dos diversos achados arqueolóxicos acontecidos nesta última década, e que, ou ben fixeron mudar de parecer ou ben refrendaron as teses do profesor Colmenero neste campo. Como ilustración sirva o exemplo do descubrimento do Edicto de bronce de Bembibre no entorno do ano 2000 que fixo cambiar radicalmente a visión que tradicionalmente se tiña da conquista, da administración romana dos pobos galaicos e da súa organización feita por Augusto. Todo isto recólleo o autor, resúmeo e explica de maneira clarificadora e cun amplo repertorio cartográfico.

A segunda parte do libro céntrase nas orixes e a plasmación do proxecto urbanístico de *Lucus Augusti*. Aínda que en obras precedentes, coma a que citabamos máis arriba, xa se trataran aspectos relacionados con este tema, é agora cando se ven completados coas novas arqueolóxicas acaecidas na cidade neste últimos tempos, e que provocaron un cambio radical na interpretación e valoración da romanidade e do urbanismo clásico da cidade lucense, superándose o tópico referido á pouca espectacularidade dos restos arqueolóxicos das cidades romanas do Noroeste ou a simplificación da súa importancia nas murallas da cidade.

Neste mesmo apartado recóllese unha reconstrución non só material e monumental da cidade, senón tamén unha descrición pormenorizada da vida urbana no Lugo romano e das tradicións e modas do Imperio, en aspectos sociais, económicos ou relixiosos, por exemplo. Complétase esta visión académica coas mencionadas dramatizacións –chamadas aquí *estampas*– onde, con personaxes reais ou non, se tenta resucitar a vida cotiá da cidade altoimperial, a través do que o propio autor denomina *fabulacións verosímiles*, e que producen certa relaxación na lectura, cunha achega máis amena á realidade arqueohistórica.

O terceiro e derradeiro apartado consta de dúas seccións ben diferenciadas: a etapa baixo-imperial da cidade, ben coñecida a través de obras precedentes, e a etapa suevo-xermánica, menos popular arqueolóxicamente até ao de agora. Mentres a visión da primeira aparece completada cos datos entresacados das recentes investigacións acontecidas na cidade das murallas, a presentación da segunda enriquecése coas primeiras achegas das fontes escritas tardorromanas.

Esta terceira parte volta a ser global, facendo referencia non só á cidade senón a toda a *Gallaecia*. A descrición do mundo material e simbólico e a revitalización do espírito das xentes da época lógrase de novo mediante unha prosa coidada e unhas recreacións semificcionais moi axeitadas.

Por último, non se debe deixar de mencionar o amplo repertorio gráfico co que conta a obra, que contén fotografías de abondosas inscricións epigráficas (coas

súas correspondentes transcricións e traducións), de restos arqueolóxicos, escavacións e, sobre todo, un amplo abano de infografías de gran calidade. Todo este material axuda na comprensión do discurso literario e a visualizar a reconstrución do mundo material e dos modos de vida do pasado galaico-romano de *Lucus Augusti* e a *Gallaecia*.

En definitiva, a obra que nos atinxe é unha boa semblanza tanto da cidade de Lugo como das investigacións sobre ela levadas a cabo por Rodríguez Colmenero e o seu grupo (cumpridamente citado no libro) e supón, asemade, unha revisión e posta ao día das diversas hipóteses que se mostran clave no estado da cuestión sobre a integración e asimilación do Noroeste no Imperio Romano, co papel fundamental de *Lucus* neste proceso que vulgarmente se coñece como *romanización*.

Por todo o dito, é unha obra moi recomendable tanto pola súa amenidade como por tratar temas de interese científico fundamental da Historia Antiga do Noroeste, a través da visión e as obras do insigne profesor e investigador ourensán Antonio Rodríguez Colmenero, todo un referente no tocante a esta temática e á cidade de Lugo.

Manuel Grande Rodríguez
Universidade de Vigo

RODRÍGUEZ CORRAL, J. (2009): *A Galicia Castrexa*. Santiago de Compostela, Lóstrego (239 páxs.).

Aínda que o libro presentado aquí non sexa precisamente unha novidade editorial, e máis cando véñse de cociñar na lareira da USC unha nova tese de doutoramento⁴ cuxa publicación de seguro renovará o discurso presentado polo autor neste traballo, estamos diante da derradeira tentativa de síntese editada sobre a popular e controvertida Cultura Castrexa.

O traballo preséntase baixo un título certamente ambiguo, limitando de partida o escrito ó territorio da Galicia actual pese a referirse en numerosos momentos do texto a outras zonas –chegando incluso a adicar un apartado ó *Castrexo no noroccidente portugués*–. Esta característica, xunto cunha suxestiva portada coa reconstrución da cabana do castro de Santa Trega como referente simbólico máis recoñecible para a sociedade, podería inducir a pensar que estamos ante un traballo con pouca base científica. Prexuízo desterrado cando observamos a abundante

4 Referímonos á tese de doutoramento *Casa, familia e comunidade na Idade do Ferro do Noroeste peninsular*, defendida o 25 de xaneiro de 2012 no paraninfo da Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Compostela por Xurxo Ayán Vila.

bibliografía consultada polo autor, cun abano de referencias que van dende a visión propiamente céltica de mediados do século pasado ata os estudos máis recentes, tentando condensar a modo de breviarío todas as conclusións dimanadas da investigación da Idade do Ferro do Noroeste das últimas décadas.

O libro está dividido en oito capítulos de parecida extensión. Con todo, existe unha clara subdivisión agochada entre un primeiro apartado (capítulo 1) que non supón nin o 15% do total da obra, centrado no xurdimento do mundo dos castros e a Primeira Idade de Ferro, e as fases seguintes presentes nos sete capítulos restantes. Se ben esta segmentación é comprensible por mor da desigualdade existente na investigación entre a Primeira e a Segunda Idade do Ferro, non comprendemos a omisión dun apartado historiográfico que reflecta esta particularidade así como outras aclaracións introductorias. Xa que logo estamos diante dunha obra de divulgación.

No primeiro capítulo o autor parte do *novo modo de estar e relacionarse co mundo* das sociedades do Bronce Final. A partir dos traballos de Bettencourt, reflecte cómo a irrupción do ferro racharía coas dinámicas comerciais atlánticas desacreditando os modelos de poder anteriores e emerxendo un novo contexto que será o xermolo dos cambios que están por chegar durante o primeiro milenio antes de Cristo. Fará un pequeno repaso por algunhas das hipóteses máis contrastadas polos investigadores sobre as interpretacións derivadas da localización dos poboados e as súas características (delimitación, petrificación...), especialmente na súa relación coas terras aptas para o cultivo. Pois o seu control pasaría a ser, na súa opinión e seguindo o modelo xermánico de César Parceró, a *peza clave do novo sistema* de poder.

O segundo capítulo introduce dun xeito sumario todas as transformacións acontecidas durante a Segunda Idade do Ferro. Unhas alteracións que comezan a ser exemplificadas só no terceiro apartado coa análise da localización dos asentamentos tipo castro.

Facendo un repaso polas investigacións territoriais de autores como Silva, Carballo, Fábregas, etc., o autor presenta tódalas transformacións xurdidas arredor destes poboados dende o noroccidente portugués ata a costa de Lugo e Asturias, e dende os castros leoneses ó leste ata o litoral pontevedrés e as Rías Baixas ó oeste. Un percorrido xeográfico que tamén é cronolóxico, xa que abarcará un abano temporal que vai dende o referente s. V a.C. ata a aparición dos *oppida* a partir do s. II a.C. no sector máis meridional.

Os capítulos IV e V, que levan por título *A alimentación como gramática social* e *O corpo como tecnoloxía social* respectivamente, xunto co capítulo VIII, *Conflicto, belicosidade e medo*, están configurados de modo semellante. Os tres introducen temas da vida cotiá como pretexto para presentar, a través da cultura material, algunhas das teorías propostas sobre a realidade socioeconómica e cultural destas sociedades.

Para o apartado IV o autor sírvese da presentación tradicional das actividades económicas clásicas –agricultura, gandeiría e pesca–, índa que afastándose da xerarquización estraboniana das mesmas, para presentar o repertorio material conservado e estudado por outros investigadores. O obxectivo non pasa tanto por unha descripción formal do mesmo senón máis ben funcional, espacial e incluso simbólica, chegando a realizar unha pequena análise da vaixela relacionada cos banquetes rituais.

No capítulo V é a cultura material vencellada co corpo a que centra a súa atención como manifestación última das identidades sociais. Observando tanto a panoplia guerreira masculina como os obxectos de embelecemento femininos como *sistemas de diferenzas semióticos e perceptivos sobre os que se constrúe o modo de vida da Segunda Idade do Ferro*. Albiscando claras diferenzas no papel social dun e outro sexo.

O comercio e as relacións co Mediterráneo, temática tratada no apartado seguinte, é unha das novidades máis interesantes da obra. Non só por tentar eliminar o «cliché» do carácter atlántico do Noroeste, afastado por completo dos circuitos comerciais do Mediterráneo, senón tamén por presentar o comercio como unha actividade económica máis.

Por último, quedan para o final os capítulos referidos á relixión e á guerra, apartados VII e VIII respectivamente. Dous campos con poucas certezas e que índa hoxe seguen a ser motivo de conflito entre os especialistas, pero que son dos máis apreciados pola grande maioría dos lectores que se achegan ó tema sen condicionantes ideolóxicos.

En suma, un bo traballo de compilación de datos, resultando unha obra a medio camiño entre o traballo de Calo Lourido *A Cultura Castrexa* –editado por A Nosa Terra en 1993 e cunha segunda edición en 1997–, ó que se asemella incluso na súa estrutura, e o coordinado por González García baixo o título *Los pueblos de la Galicia Céltica* no ano 2007. Con todo, a obra de Rodríguez Corral non pasa de ser unha tentativa de síntese cun aparato gráfico moi deficiente para presentarse como unha alternativa didáctica ou como referente divulgativo para a sociedade, e cun compendio de datos, que se ben é unha das súas maiores virtudes, non chega a superar o excelente traballo de Alfredo Gonzalez Ruibal publicado en *Brigantium* no ano 2006-2007.

Martín Xosé Vázquez Mato
Universidade de Vigo